

Szepes megye kialakulása

Bármely középkori magyarországi megye kialakulásának vizsgálatáról legyen is szó, a kutatás többnyire ugyanazon nehézségekkel találja magát szemben. A rendelkezésre álló források csekély száma eleve szűkre szabott korlátokat állít a behatóbb vizsgálatok elé, miközben az adataink által halvány vonásokkal megrajzolt vázlatos kép kialakulásához vezető folyamat rendszerint homályban marad. Tovább rontja a helyzetet, hogy esetenként még a meglévő adatok értelmezése is többféle módon lehetséges – erre az alábbiakban éppen Szepes megye esetében látunk majd a kívánatosnál jóval több példát –, a hiányzó adatok „pótlása” pedig szükségképpen csak feltevések megfogalmazása árán lehetséges, jöllehet azokra hagyatkozni, ez aligha kétséges, szerfelett kockázatos.

Szepes megye esetében ezt az általános – s mi tagadás, cseppet sem rózsás – helyzetet tovább bonyolítja, hogy még abban az alapvető kérdésben sem egyszerű állást foglalni: vajon Szepes az Árpád-kori megyék melyik típusába sorolható.

Az Árpád-kor végén „megyé”-nek (*comitatus*) nevezett igazgatási egységek eredetüket és szervezetüket tekintve két csoportba sorolhatók, amelyek között kialakulásuk idejét tekintve is különbséget lehet tenni. A korai kialakulású megyék alapvető jellemzője, hogy területükön a megyéével azonos nevet viselő várispánság (*comitatus castri*) működött, amellyel a megye szoros, szimbiózis jellegű kapcsolatban állott. A várispánság sajátos királyi birtoktípus volt, amely a várból és az ahhoz rendelt birtoktestekből állt. Az egyes várak alá rendelt földek egymástól kisebb-nagyobb távolságra feküdtek, s így módon a vár és birtokai egy területileg össze nem függő birtoktestekből álló uradalmat alkottak. Az ország egész területén kiépített várispánságok együtteséből állt a királyi várszervezet. Ez az intézmény – ellentétben más királyi birtokszervezetekkel – mindenekelőtt hatalmi szereppel bírt: biztosította az ország katonai megszállását, amelynek révén mind a külső támadások esetén, mind a belső lázongások alkalmával gyorsan mozgósítható haderő állt a királyi hatalom rendelkezésére.

Az egyes várak alá rendelt földek láncolata ugyanakkor kirajzolta a vár uralmi körzetének határát, s az ezen a határon belül fekvő terület egésze tette ki magát a megyét. A megye tehát területileg nem volt független a várispánságtól. Másfelől azonban a várispánság és a vármegye nem azonosítható egymással, hiszen a megye a helyi várispánság földállománya mellett a határain belül fekvő

egyéb királyi birtokokat, valamint az egyházak és a világi magánbirtokosok földjeit is magában foglalta. A várispánságok többségét a területi vonatkozások mellett szervezeti jellegű szálak is az ország területi igazgatásának alapintézményéhez, a megyéhez fűzték. Ez utóbbi kapcsolat a legvilágosabban abból a tényből tűnik ki, hogy a várispánság élén álló várispán volt egyszersmind a megyét kormányzó megyésispán.

A várispánság – és a vármegye – élére a király nevezett ki ispánt (*comes*), az esetek túlnyomó többségében az előkelő rokonságoknak a kegyét és bizalmát élvező tagjai közül. Az ispáni megbízatás a király „tetszése tartamára” (*durante beneplacito*) szólt, azaz az uralkodó saját belátása szerint adhatott vagy vehetett el ispáni méltóságot; mindenestre a rendelkezésünkre álló adatok szerint az ispánságok – és más királyi tisztségek – betöltőinek személye meglehetősen gyakran változott a középkor folyamán. A megyésispánokat, legalábbis az Árpád-kor időszakában, hely illette meg a királyt az ország kormányzásában segítő, s az operatív politikai döntéseket meghozó királyi tanácsban. Az egyes megyésispánságok politikai súlya ugyanakkor a jelek szerint különböző volt. Ez főként abból sejthető, hogy amikor a 12. század végén kialakuló gyakorlat szerint szokássá vált az ünnepélyes királyi kiváltságlevelek végén felsorolni a legfontosabb egyházi és világi méltóságok viselőit, egyes megyék – mint például Bars, Gömör vagy Zemplén – ispánjai soha nem (vagy csak nagyon ritkán) szerepelnek ezekben az ún. méltóságosorokban (*series dignitatum*), más megyék kormányzói viszont rendszeresen előfordulnak e jegyzékekben. Ez utóbbiak közé tartozott például Újvár és Pozsony.

A várispánságok szervezeti rendjét elsősorban 13. századi forrásaink világítják meg. A vár földjein (*terra castris*) élő, s különféle szolgálatokra kötelezett várnépbelieket (latin nyelvű forrásainkban eleinte *civis*, illetve *civilis*, a 13. századtól kezdődően általánosan *castrensis*) századokba (*centurionatus*) szervezték, amelyek nem katonai, hanem adóztatási és igazgatási egységek voltak. A századok élére eleinte a várispánság szolgálatába álló szabadokat állítottak, belőlük alakult ki a 11. század utolsó negyedére a várjobbágyok (*iobagio castris*) rétege. A várjobbágyok közül választotta ki az ispán azokat a további tisztségviselőket, akik a várispánság igazgatásának egyik vagy másik részterületén helyettesítették: a katonai ügyekben illetékes hadnagyot (*maior exercitus*), a feltehetően vár karbantartásáért felelős várnagyot (*maior castris*), s a bíraskodásban segédkező udvarispánt (*curialis comes*). A várnépbeliek két speciális feladatot ellátó csoportját, a hírek továbbítása és más kisebb igazgatási teendők ellátása terén foglalkoztatott hirdetőket (*preco*) és a mai fogalmaink szerinti országhatárok őrzésével szolgáló őröket (*speculator*) nem szervezték századokba: az előbbieket tevékenységét a hirdetőnagy (*maior preconum*), az utóbbiakét az őrnagy (*maior speculatorum*) irányította. Az ispán ugyanakkor nem csak a várispánság igazgatásában számíthatott a várjobbágyokra, szolgálataikat magától értetődő természetességgel vette igénybe a megye kormányzása terén adódó feladatok elvégzéséhez is.

A megyei intézmény ezen archaikus típusát a magyar történetírás „királyi vármegye” néven emlegeti, s okkal. A megye „királyi” jellege valóban szembetű-

nő: ispánja az uralkodó tisztségviselője volt, aki a rábizott megyét a királyi birtokok egyik fajtájára, a várispánságra támaszkodva kormányozta, s akinek joghatóságán – legalábbis a korai időkben – csak elvétele üttettek részt különböző „mentesség”-ek (*immunitas*). A „királyi” jelző használatát a korai megyékkal kapcsolatban más szempontból az a körülmény indokolja, hogy a 11–12. században – a nagy királyi birtokadományok előtt – az egyes megyék területének és népességének nagy része valamelyik uralkodói birtokszervezethez tartozott.¹

Minden kétséget kizáróan a királyi megyék közé tartoztak a legkorábbi ismert megyék, mint például az 1009-ben említett Fejér és Veszprém,² s hasonlók létrejöttével számolhatunk egészen a 12. század közepéig. A megyék létrehozásának legáltalánosabb módja minden bizonnyal addig szervezetlen területek megyévé alakítása volt, de ismerünk példákat arra is, hogy egy nagy kiterjedésű korai megye területéből hoztak létre utóbb több, kisebb igazgatási egységet.

Alapvetően más jellegzetességeket mutatnak azok a megyék, amelyek királyi magánuradalmakból fejlődtek ki. Ilyenekkel leginkább a Kárpát-medence erdős hegyekkel borított északi részén, a mai Szlovákia területén, illetve attól keletre találkozunk (a késő középkori Árva, Liptó, Sáros, Torna, Turóc, Zólyom, illetve Bereg és Ugocsa megye), de a hasonló adottságú belső vidékekről is ismertek példák (Pilis megye). A felsorolt erdős vidékek egy-egy királyi erdőuralmat alkottak, amelyeket forrásaink egyszerűen csak „birtok”-nak (*predium*)³ mondanak. A nagy kiterjedésű „birtok”-okat „gondnok”-ok (*procurator*) igazgatták,⁴ s nyilván ők voltak az erdőuralmak jellegzetes szolgálonépeinek, az „erdőővők”-nak (*custodes silvarum*)⁵ elöljárói is. A javarészt lakatlan erdőuralmak a királyok vadászterületeiként szolgáltak, amint azt egy forrásunk a beregivel és az ugocsaival kapcsolatosan meg is jegyzi.⁶

1 A királyi megyékre összefoglalóan ld. *Váczy Péter*: A korai magyar történet néhány kérdéséről. Századok 1958. 335.; *Györffy György*: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig. I. Századok 1958. 28–30.; *Kristó Gyula*: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp. 1988. (különösen: 100–207.); a várispánságokról legújabban ld. *Zsoldos Attila*: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágság történetéből. Bp. 1999. passim.

2 1009: *Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I.* (ab anno 1000 usque ad annum 1131). Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Bp. 1992. 52.

3 Ld. pl. 1232: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae.* (= CDES) I–II. Ad edendum praeparavit Richard Marsina. Bratislaviae, 1971–1987, I. 280. (Zólyom); 1232: *Domahidi Sipos Zsigmond*: A „Keresztyén Urak adománya”. Magyar Nyelv 1956. 384. (Bereg); 1243: CDES II. 86. (Torna); 1249: CDES II. 236. (Sáros).

4 Ld. pl. 1229: CDES I. 250. (Zólyom); 1232: *Domahidi S. Zs.*: i. m. 384. (Bereg).

5 1216: CDES I. 165.; 1237: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (= MOL DL) 61 136.; 1249: CDES II. 238.; 1250: CDES II. 243.; 1273: Hazai okmánytár. (= HO) I–VIII. Kiadja Nagy Imre–Paur Iván–Ráth Károly–Véghely Dezső. Győr–Bp. 1865–1891., VIII. 151.; 1285: *Monumenta ecclesiae Strigoniensis.* (=MES) I–III. Ed. Knauz Ferdinánd–Dedek Crescens Lajos. Strigoni, 1874–1924., II. 192., 207–208., stb., vö. még 1353: Magyar erdészeti oklevéltár. I–III. Szerk. Tagányi Károly. Bp. 1896., I. 74. sz.

6 1271: Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban. Szerk. Kondorné Látkóczy Erzsébet. Eger, 1997. 37.

Az erdőuradalmakat, mint minden más birtokot is, eredetileg valamely megye területéhez számították: így például a zólyomi erdőség⁷ – a későbbi Árva, Turóc, Liptó és Zólyom megyék – területe nagyobb részt Hont, kisebb részt Bars megyéhez tartozott, a tornai Fekete-erdő⁸ – amely a későbbi Torna megyén kívül olyan vidékeket is magában foglalt, amelyek utóbb részint Gömör és Szepes, részint pedig Abaúj megyéhez kerültek – Borsod megye része volt, míg a későbbi Sáros, illetve Bereg megye területét a korai időkben Újvár, illetve Borsova megye határai ölelték körül.

Az erdőuradalmak egy – minden jel szerint valamikor a 12. század második felében meginduló – szervezési folyamat eredményeként fokozatosan leváltak annak a megyének a területéből, amelyhez addig tartoztak, s megindultak az önálló igazgatási egységgé válás útján. Ennek jeleként a 13. század elején mind gyakrabban címezik forrásaink „ispán”-nak (*comes*) az addigi *procuratort*,⁹ s a *predium* kifejezést is lassanként kiszorította az „ispánság” (*comitatus*) elnevezés. Az egykori erdőuradalmak önálló ispánsággá – a magyar történetírás által alkalmazott szakkifejezés szerint: „erdőispánság”-gá – válásában nyilvánvalóan fontos szerephez jutott, hogy az uradalmak birtokszerkezete ez idő tájt átalakulóban volt. Míg korábban mind a földek, mind az ott élő népek a király földesurasága alá tartoztak, a 12–13. század fordulója táján meginduló egyházalapítások és birtokadományozások következtében az egykori erdőuradalmak területén is kialakult az a birtokszerkezet, amely a királyi vármegyékre is jellemző volt: a királyi birtokok mellett megjelentek az egyházi és a világi magánbirtokok földjei. Az erdőispánságok ily módon a 13. század folyamán fokozatosan a királyi vármegyékhez hasonló képet kezdtek mutatni, azzal az éppen el nem hanyagolható különbséggel azonban, hogy az erdőispánságokban – ellentétben a királyi vármegyékkel – nem működtek várispánságok, jóllehet a legtöbb erdőispánságban a 13. század közepére felépült egy vagy több királyi vár. Az erdőispánságok élén álló ispánok ugyanakkor jó ideig, hozzávetőleg a 13. század utolsó negyedéig, az uralkodó – mai fogalmaink szerinti – „magánalkalmazott”-ainak számítottak. Tisztségük alacsonyabb rangot biztosított számukra, mint amelyet a királyi vármegyék megyésispánjai élveztek, s ennek jeleként egyfelől a méltóság-sorokban nem találkozunk velük, másfelől pedig jellemző módon nem az előke-

7 Vö. Anonymus 34. c.: in silvam Zouolon, Id. Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. (= SRH) I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette: Szovák Kornél–Veszprémy László. Bp. 1999.², I. 76.

8 Vö. Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I³–IV. Bp. 1987–1998., I. 40.

9 Ld. pl. 1214: Az időrendbe szedett váradi tüzespróba-lajstrom. (= VR) Kiadják Karácsonyi János–Borovszky Samu. Bp. 1903. 88. sz. (Bereg); 1216: VR 163. sz. (Ugocea); 1222: CDES I. 205. (Zólyom); 1225: Árpád-kori új okmánytár. (= ÁÚO) I–XII. Közzé teszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp. 1860–1874., XI. 183. (Pilis); 1247: CDES II. 169. (Sáros); 1272: A zichi és vásonekeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. (= Zichy) I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál. Pest–Bp. 1872–1931., I. 28.

lő rokonságok tagjai közül kerültek ki.¹⁰ A 13–14. század fordulója körüli évtizedekben aztán az egykori erdőispánságokból kialakuló megyékben éppúgy feltűnnek az átalakuló megyei igazgatás új képviselői, a szolgabírák, mint történelik az a királyi vármegyék esetében, s a középkor későbbi évszázadaiban javarészt eltűnnek a korábban meglévő különbségek a különböző eredetű megyék között.

Amint az az előbbieken alapján könnyen megítélhető, meglehetősen jelentősök a különbségek a két megyetípus között, s ennek alapján joggal gondolhatnánk, hogy a Szepesre vonatkozó adatainkat könnyedén beilleszthetjük az egyik vagy a másik modell kínálta keretekbe. Valójában azonban a helyzet ennél jóval bonyolultabb, ami tükröződik is abban a bizonytalanságban, amely a magyar történetírásban Szepes megye jellegével kapcsolatosan régóta tapasztalható.¹¹ Napjainkban királyi vármegyének tartja Szepest Kristó Gyula, igaz, azzal a megszorítással, hogy a terület kései megszervezése miatt a várispánság intézménye Szepesben már nem fejlődött ki a maga teljességében.¹² Kevésbé egyértelmű Szűcs Jenő állásfoglalása, aki mindazonáltal a Szepesség tatárjárás utáni történetét a királyi erdőuradalomból megszervezett erdőispánságok fejlődésének kereteibe illeszti bele.¹³

Ha mármost a tisztánlátás érdekében áttekintjük a kérdés eldöntésében szerepet játszó adatainkat, célszerűnek látszik a szepesi vonatkozású forrásainkban feltűnő terminológiai jelenségekkel kezdeni vizsgálatunkat.

A Szepességet – Kristó Gyula összegzése szerint – a leggyakrabban a pusztai tájnév megadásával jelölik meg forrásaink, amely mellett a 13. század második felében feltűnnek a *districtus*, *terra*, *territorium*, *partes* és *comitatus* kifejezések is.¹⁴ Ez a körülmény önmagában nem sokat mond, az már inkább figyelemre méltó, hogy a Szepességet – ellentétben a bizonyosan erdőuradalomból kifejlődő megyékkel – egyetlen ismert forrásunk sem említi királyi *predium*ként. A legközelebb ehhez Anonymus *silva Zepusa* áll,¹⁵ csak hogy Anonymus a Mátrát is

10 Az erdőispánságokra összefoglalóan ld. *Mályusz Elemér*: Turóc megye kialakulása. Bp. 1922.; *Györffy Gy.*: Történelmi földrajz *i. m.* I. 45–48., 191–194., 522–523., 740.; *Szűcs Jenő*: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuradalom. Történelmi Szemle 1993. 1–57. (különösen: 23–24.); Pilisre ld. *Zsoldos Attila*: Visegrád vármegye és utódai. Történelmi Szemle 1998. 17–21. és *Györffy Gy.*: Történelmi földrajz *i. m.* IV. 583–593.

11 Ld. pl. *Botka Tivadar*: A vármegyék első alakulásáról és őskori szervezetéről. III. Századok 1871. 392.; *Hradszky József*: Szepesvármegye a mohácsi vész előtt. In: Szepesi emlékkönyv a magyar orvosok és természetvizsgálók 1888. augusztus 23–28-án Tátrafüreden tartott XXIV. vándorgyűlésének alkalmából. Szerk. Demkó Kálmán–Roth Samu–Sváby Frigyes. Szepes-váralja. 1888. 309–310.; *Fekete Nagy Antal*: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Bp. 1934. passim.

12 *Kristó Gy.*: *i. m.* 393–394.

13 *Szűcs Jenő*: Az utolsó Árpádok. Bp. 1993. 39–50.

14 *Kristó Gy.*: *i. m.* 393.

15 Anonymus 32. c., ld. SRH I. 73., vö. „*silva Pelys*” (Chronici Hungarici compositio saeculi XIV. 151. c. In: SRH I. 432.); 1259: Budapest történetének okleveles emlékei. I. (1148–1301.) Csánki Dezső gyűjtését kieg. és sajtó alá rend. Gárdonyi Albert. Bp. 1936. 68–69.; 1263: ÁÚO VIII. 70–72.; „*silva Bereg*” (1233: CDES I. 298.) stb.

ezen a módon említi,¹⁶ s a Mátrában nem jött létre a zólyomhoz vagy a beregihez hasonló erdőuralom. A szepesi terület élén álló személyt rendre *comes*ként említik,¹⁷ ellenben egyszer sem nevezik *procurator*nak. Ráadásul az is előfordul, hogy a szepesi ispán *comes castriként*, azaz várispánként kerül elő.¹⁸ Mindezek a jelenségek azt a vélekedést látszanak inkább támogatni, hogy Szepes királyi vármegye volt.

Ez az elgondolás értelemszerűen vonja maga után azt, hogy szepesi várispánságnak is kellett lennie. Ennek legfontosabb „kelléke” a szepesi vár mindenestre nem hiányzik: első ízben 1249-ben említik,¹⁹ építése azonban – régészeti megfontolások alapján – a 12. század utolsó negyedére keltezhető.²⁰ Az már viszont elgondolkodtató, hogy szinte teljesen hiányoznak azok az adatok, amelyek a vár körül kialakított várispánság létét bizonyíthatnák. Nem hallunk például szepesi „várjobbágy”-okról (*iobagio castris*), s az sem magától értetődő, hogy a „várnépek”-et (*populi castris*) említő egyetlen adat²¹ a várispánságok e néven emlegetett társadalmi csoportjához tartozó személyekre vonatkozik.²² A szepesi vár földjei (*terra castris*)²³ sem feltétlenül a várispánság birtokállományát jelentik, hanem utalhatnak egy – történetesen királyi kézben lévő – vár tartozékaira is.²⁴ A feltételezett szepesi várispánság tisztségviselőiről, így a várnagyról (*maior castris*) szintén hallgatnak forrásaink. A 13. század második felében ellenben több alkalommal találkozunk a szepesi várnaggyal (*castellanus*),²⁵ ami azért érdemes figyelmünkre, mert az eltérő elnevezések különböző tisztségeket takarnak.²⁶ Mivel azon királyi várak várnagyait nevezik latin nyelvű forrásaink *castellanus*nak, amelyek köré nem szerveztek várispánságokat, ezért okkal gondolhatunk arra, hogy Szepes sem várispánsági központ, hanem – Visegrádhoz, Zólyomhoz vagy

16 Anonymus 32. c.: ad silvam Matra, ld. SRH I. 73.

17 1216: CDES I. 165.; 1254: CDES II. 318.; 1262: ÁÚO VIII. 22.; 1270: HO VII. 125., stb.

18 1283: Az Árpád-kori királyok okleveleinek kritikai jegyzéke (=RA) I–II. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Bp. 1929–1987., II/2–3. 307.; 1296: HO VII. 253–254.; 1297: HO VII. 263., vö. *Kristó Gy.*: i. m. 394.

19 1249: CDES II. 230.

20 *Michal Šlívka*: Die Anfänge des Burgbaues in der Ostslowakei. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 86–87.

21 1297: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. (= CD) I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844., VI/2. 77.

22 Vö. *Kristó Gy.*: i. m. 394.

23 1250: CD IV/2. 64.; 1278: HO V. 60.; 1293: CD VI/1. 247.; 1306: Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. (= RDES) I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislaviae, 1980–1987., I. 191. stb.

24 Ld. pl. 1254: CDES II. 321.; 1291: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. (=VB) I–IV. Bearb. von Hans Wagner–Irmtraut Lindeck-Pozza. Graz–Köln–Wien, 1955–1985., II. 256. stb.

25 1260: CDES II. 457., 463.; 1262: ÁÚO VIII. 27. és (1260–1262 k.): Hazai oklevéltár. 1234–1536. Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Bp. 1879. 123. (tévesen „1290 körül”-re datálva); 1272: RA II/1. 134.

26 A maior castris tisztségére ld. *Zsoldos A.*: A szent király szabadjai i. m. 60–61., a 13. századi királyi castellanusokra ld. *Zsoldos Attila*: Tamás fia Sinka érdemei. Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban. In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Szerk. Csukovits Enikő. Bp. 1998. 333.

Sároshoz hasonlóan – királyi magánuradalomban emelt vár volt. Ezen körülmények alapján megalapozottan vehető fel, hogy Szepes királyi magánuradalomból fejlődött megyévé.

A terminológiai vizsgálat szemlátomást nem vezetett egyértelmű eredményre. A Szepesség Árpád-kori történetének vannak azonban olyan, részint politika- és intézmény-, részint társadalomtörténeti mozzanatai, amelyekről okkal remélhető, hogy kilendítik a kérdést a holtpontról.

A Szepesség az ország azon területei közé tartozik, amelyek hosszabb-rövidebb időre a királyi család egyik tagjának kormányzása alá kerültek. Kálmán hercegről – II. András király másodszületett fiáról – V. István király özvegyének, Erzsébet királynénak egy 1279. évi oklevele tartotta fenn azt az információt, amely szerint Kálmán „amíg élt, Szepes földjét birtokolta” (*dum adhuc viveret, terram Scypus possederat usque vitam suam*).²⁷ S valóban, van adatunk Kálmán szepesi tevékenységéről.²⁸ Mivel az erről tájékoztató oklevél 1229-ben kelt, feltételezni szokás, hogy Kálmán 1229 és 1241 között kormányozta a Szepességet.²⁹ Felmerülhet azonban, hogy Kálmán herceg már jóval korábban megkapta a Szepességet, nevezetesen 1216-ban, Halics királyává koronázása³⁰ idején. Ezt a feltételezést két körülmény látszik alátámasztani. Szepes birtoklása egyfajta hátországot teremthetett Kálmán halicsi uralma számára, aminek legközelebbi párhuzamaként említhető, hogy az 1250-es évek végén, amikor IV. Béla fia, István herceg – a későbbi V. István király – Dél-Stájerország élén állt, ő is megkapta apjától Zala megye kormányzatát.³¹ A másik körülmény, ami megtámogathatja ezt a hipotézist, Dénes tárnokmester 1216-ban említett szepesi ispánsága.³² Ha ugyanis Kálmán herceg valóban már 1216-ban megkapta a Szepességet, nagyon is érthető, hogy apja, II. András Ampod fia Dénest állította annak élére ispánként, ugyanis Dénes nem csak a király bizalmas híve volt,³³ hanem a szomszédos megye, Újvár ispánja is.³⁴ Az összefüggést egy másik oldalról erősíti meg az a körülmény, hogy ugyanakkor Kálmán herceg minden jel szerint Újvár megyében is rendelkezett bizonyos jogokkal, legalábbis erre enged következtetni, hogy több abaúji birtokot adományozott a jászói prépostságnak.³⁵ Az említett hipotézis

27 1279: CD V/2. 582.

28 1229: CDES I. 256., vö. 1280: Supplementum Analectorum terrae Scepusiensis. Pars II. Collegit et brevibus notis illustravit Michael Schmauk. Szepesváraljae, 1889. 15.

29 Fekete Nagy A.: i. m. 304.

30 Vö. F. Font Márta: II. András orosz politikája és hadjáratai. Századok 1991. 126–127.

31 1259: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae. II–XV. Collegit et digessit Tade Smičiklas. Zagrabiae, 1904–1934., V. 141., vö. Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp. 1979. 43.

32 1216: CDES I. 165.

33 Vö. Wertner Mór: Ompud nádor és utódjai. Turul 1895. 91–93.

34 1216: RA 304–307., 309. sz.; 1217: RA 314., 316–320., 322–326., 328–339., 345–347. sz. (az utolsó három oklevél hamis); 1219: RA 354. sz.

35 Vö. 1255: CDES II. 344. és 1256: CDES II. 369.

mindenesetre magyarázatot adna Dénes szepesi ispánságára, hiszen, amint arra az alábbiakban még visszatérünk, egyébként meglehetősen szokatlan, hogy a szepesi ispánságot egy főméltóság viselje, miként az is kivételszámba megy, hogy a szepesi ispán méltóságsorban szerepeljen.

Meglehet, hogy IV. László király felesége, Izabella királyné is birtokolta a Szepességet. Ennek feltételezésére az ad – igaz, némileg bizonytalan – alapot, hogy 1274–1275-ben Izabella tárnokmestere,³⁶ Moys viselte a szepesi ispánságot.³⁷

Az viszont, hogy IV. László anyja, az özvegy Erzsébet királyné maga is kormányozta Szepest, bizonyos.³⁸ 1279–1280-ban oklevelek sorozatát állíttatta ki szepesi ügyekre vonatkozóan, amelyek többé-kevésbé azonos megfogalmazásban arról tájékoztatnak, hogy Erzsébet a „hűtlenek pusztításait követően” (*post diversas et varias destructiones [...] per infideles regni factas*)³⁹ nyerte el a fiától a megye feletti uralmat. Erzsébet a király kérésére tárnokmesterével, Domonkossal felülvizsgáltatta a birtokjogokat,⁴⁰ ezzel kapcsolatban oklevelet írt át,⁴¹ illetve az egyházat érintő ügyekben rendelkezett.⁴²

Önmagában az a körülmény, hogy a Szepesség kormányzatát viszonylag gyakran nyerte el a királyi család valamely tagja, aligha lehet perdöntő annak megítélésében, hogy a terület királyi magánuradalomból fejlődött-e megyévé, vagy eleve királyi vármegye volt. Ez a jelenség ugyanis mindkét megyetípus esetében ismert: elegendő talán csak arra utalni, hogy IV. Béla felesége, Mária királyné éppúgy birtokolta egy ideig a bizonyosan az erdőispánságok közé tartozó Pilist, mint a várispánsággal is rendelkező Pozsegát.⁴³ Az már inkább szembeütő, hogy mind Kálmán herceg, mind pedig Izabella és Erzsébet királyné esetében a tárnokmester volt az, aki a szepesi ispánságot viselte, illetve a szepesi ügyekben eljárta.⁴⁴ Ez azért érdemel megkülönböztetett figyelmet, mert a királyi tárnokmester elsődleges feladata az uralkodó gazdasági ügyeinek felügyelete volt, s nyilván nem volt ez másként a királynéi tárnokmester esetében sem. Márpedig, ha Szepessel kapcsolatban rendre a tárnokmesterekkel találkozunk, fel-

36 1289: HO VI. 343.

37 1274: RA 2565. sz.; ÁÚO IX. 93.; 1275: RA 2590., 2596., 2599., 2601., 2602. sz.

38 Vö. *Fekete Nagy A.*: i. m. 304.; *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 29.

39 1279: CD V/2. 581.

40 1279: CD V/2. 583., CD V/2. 581., RA II/2–3. 286., CD V/2. 585.; 1280: MOL DL 14 018., 63 665., HO VI. 262.

41 1280: HO VI. 272., ÁÚO IV. 223., Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény 272 598.

42 1280: HO VI. 261. (hibás napi kelettel), CD V/3. 41.

43 *Kristó Gy.*: Széttagolódás i. m. 29. – Pozsegát illetően azonban megjegyzésre érdemes, hogy 1266-ban „terra seu predium de Posega” formában nevezik meg, ld. *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae–Zagrabiae, 1863–1875., I. 283.*

44 Erzsébet özvegy királyné tárnokmesterét, Domonkost nem nevezi szepesi ispánnak s a kérdéses évekből nem ismerünk szepesi ispánt.

merül a gyanú, hogy ez azzal magyarázható: Szepes királyi magánuradalom volt, amelyet esetenként az uralkodók átengedtek hercegeknek, illetve királynéknak.

Az eddigieknél jóval határozottabb – s megítélésem szerint a kérdést eldöntő – következtetések vonhatók le Szepes megye jellegére vonatkozóan a szepesi ispáni méltóságra és annak viselőire vonatkozó adatainkból. Szó esett már arról, hogy a királyi vármegyék és az uralkodói magánuradalmakból kifejlődő megyék közötti különbségek egyik jellegzetes vonása ispánjaik feltűnése, illetve hiánya a királyi privilégiumok méltóságsoraiban: míg az előbbiek ispánjai rendszeresen szerepelnek ezen jegyzékekben, az utóbbiakra ez éppen nem jellemző. Aligha érdektelen tehát szempontunkból, hogy az 1192 és 1235 közötti években 32 ispánság kormányzója összesen 834 alkalommal fordul elő méltóságsorban. Ebben a mintavételben 30, bizonyosan királyi vármegye élén álló ispán tűnik fel: némelyik (mint a bácsi, a bihari, a soproni vagy a pozsonyi) gyakrabban, mások (például a csanádi, a fejéri, a kevei, a szolnoki vagy az újvári) ritkábban, s vannak olyanok is, akik csak egy-két alkalommal (ez utóbbiak közé tartozik – többek között – a baranyai, a borsodi, a győri és a veszprémi). Egyetlen alkalommal olyan ispánnal is találkozunk, aki megyéhez nem kapcsolt várispánság élén állt (Karakó), s teljesen hiányoznak az uralkodói magánuradalmakból kialakított ispánságok vezetői.⁴⁵

A vizsgált időszakban a szepesi ispán egyetlen alkalommal fordul elő, Dénes tárnokmester már említett 1216. évi szepesi ispánsága révén.⁴⁶ A helyzet a későbbiekben sem változik: IV. Béla és V. István uralkodása idején Szepes egyetlen alkalommal sem bukkan fel a méltóságsorokban, IV. László okleveleiben pedig – Moys királynéi tárnokmester már említett 1274–1275. évi ispánságát nem számítva – csupán két alkalommal (Roland⁴⁷ és utóda, Gergely⁴⁸ ispánsága idején) szerepel.

Mivel a királyi vármegyék között is találunk olyat, amelyiknek az ispánja kifejezetten ritkán vagy éppen egyszer sem bukkan fel a méltóságsorokban, gondolhatnánk arra, hogy a szepesi ispánság is ezek közé tartozik. Ez a magyarázat azonban aligha lenne megnyugtató. Ami az 1216. évi adatot illeti, nyilvánvaló, hogy Dénes sokkal inkább tárnokmestersége, semmint szepesi ispánsága okán szerepel a méltóságsorban. A IV. László kori adatok bizonyító erejét ugyanakkor jelentősen csökkenteti az a körülmény, hogy akkorra már szemlátomást megváltozott a méltóságviselés, s azzal összefüggésben a méltóságsorok összeállításának korábbi rendje. A változást világosan mutatja, hogy egyfelől a megyével össze nem kapcsolt várispánságok immár rendszeresen szerepelnek a jegyzékekben – igaz, az élükön állók rendszerint valamely országos méltóságot is visel-

45 *Nógrády Árpád*: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. *Századok* 1995. 168–170.

46 A Miklós nádor 1221. évi és Gyula nádor 1224–1225. évi szepesi ispánságát fenntartó adatokban (RA 364., 406. és 426. sz.) a „Szepes” nyilvánvaló elírás a helyes „Sopron” helyett, vö. *CDES* I. 194–195., 214. és 225.

47 1275: RA 2650. sz.

48 1276: RA 2687., 2691. sz. (az utóbbi hamis).

nek⁴⁹ –, másfelől pedig uralkodói magánuradalmakból kialakított megyék ispánjai szintén bekerülnek a méltóságsorokba.⁵⁰

Szó esett már arról is, hogy határozott különbségek fedezhetők fel a királyi vármegyék és az uralkodói magánuradalmakból kialakult megyék között ispánjaik társadalmi státusát illetően. Az előbbieken élén – azon esetek túlnyomó többségében, amelyekben ez a kérdés egyáltalán vizsgálható – a kor előkelő rokonságainak tagjai állottak, míg az utóbbiakat kormányzó személyek jóval szerényebb származással dicsekedhettek. Az ismert szepesi ispánok között⁵¹ – nem számítva Ampod fia Dénes tárnokmestert – az 1270-es évekig kizárólag a Balassa család őseivel találkozunk. A Balassa-ősöket társadalmi állásuk kétségtelenül a második csoportba sorolja,⁵² s feltűnő, hogy a rokonság tagjai – Szepes mellett – a kétségtelenül erdőispánsági eredetű Zólyom és Sáros ispánjaiként fordulnak elő.⁵³

Szembetűnő továbbá, hogy a Balassa-ősök a 13. század közepén Zólyom és Szepes ispánságát rendszeresen viselték egyidejűleg. Detre (véltetően Detre zólyomi ispán fia) 1256 és 1258 között,⁵⁴ unokaöccse, Mikó fia Mihály 1259 és 1262 között,⁵⁵ 1263-ban ennek testvére, Detre,⁵⁶ 1269 és 1270 között ismét az említett Mihály⁵⁷ szerepel a két megye ispánjaként. Meglehet azonban, hogy már 1249-ben is azonos személy viselte Zólyom és Szepes ispánságát, mindenesetre az a tény, hogy a szepesi földek birtokjogi felülvizsgálatára ez évben IV. Béla Mikó zólyomi ispánt küldte ki,⁵⁸ felkelti a gyanút. Az 1270-es évek előtt – hacsak olyan konkrét politikai körülmények nem álltak elő, mint amilyenek Dénes tárnokmester 1216. évi szepesi ispánságának háttérében gyaníthatók – nem volt szokásban az, hogy valamely királyi vármegyét egy erdőispánsággal együtt kormányozták volna, mint ahogy arra sincs példa, hogy egy királyi vármegye területén uralkodói magánuradalom ispánja hajtott volna végre birtokvizsgálatot.⁵⁹

49 1273: László országbíró és bányai ispán (RA 2364., 2367., 2368., 2374., 2366., 2375., 2370., 2365., 2371., 2372., 2363., 2376., 2377. sz.); Dénes nádor és oklicsi ispán (első adat: 1273. dec. 19.: RA 2428. sz., az utolsó: 1274. szept. 25–30. k.: RA 2558. sz.); 1275: Tamás országbíró és semptei ispán (RA 2599., 2602. sz.); Régnold asztalnokmester és szolgálgyőri ispán (az első adat: 1273. febr. 4.: RA 2349. sz., az utolsó: 1274. aug. 24.: RA 2542. sz.) stb.

50 1274: Miklós pohárnokmester és beregi ispán (első adat: 1274. jan. 26.: RA 2447. sz., az utolsó: aug. 17.: RA 2532. sz.); Joachim tárnokmester és pilisi ispán (1272 és 1275 között megszaktítá-sokkal több alkalommal); 1274: Domonkos zólyomi ispán (RA 2471., 2524. sz.).

51 *Wertner Mór*: Az Árpád-kori megyei tisztviselők. III. Történelmi Tár 1898. 108.; *Fekete Nagy A.*: i. m. 351. (ez utóbbiban számos tévedéssel).

52 Vö. *Zolnay László*: Donch mester és a Balassák ősei. Turul 1937. 22–39.; *Uő*: A „Balassák” és a Felvidék. Adatok a XIII–XIV. század néhány kritikus évtizedéhez. Borsodi levéltári évkönyv 1985. 83–169.

53 Az előző jegyzetben hivatkozott munkák mellett vö. még *Mályusz E.*: i. m. 152.

54 1256: CDES II. 375.; 1258: CDES II. 415.

55 1259: CD IV/2. 522.; 1262: RDES I. 282.

56 1263: CD IV/3. 128., 129.

57 1269: ÁÚO VIII. 231., CD IV/3. 542., Árpád-kori oklevelek. 1095–1301. Közzé teszi ifj. Kubinyi Ferenc. Pest, 1867. (Magyar történelmi emlékek I.) 63.; 1270: HO VII. 125., CD V/1. 76., vö. még ÁÚO VIII. 251.

58 1249: CDES II. 230.

A Szepesség történetének egy társadalomtörténeti vonatkozása megint csak Zólyom irányába mutat. Az országos nemességtől megkülönböztetett „szepesi nemesek”⁶⁰ társadalmi csoportjának a legközelebbi párhuzamaként a „jobbágyfiúk”-nak (*filii jobagionum*) a zólyomi ispánsághoz tartozó Turócból és Liptóból ismert rétege jelölhető meg. Mind a szepesi ispánokra, mind a „szepesi nemesek”-re vonatkozó ismereteink kétségtelen tanúbizonyságát adják annak, hogy Szepes megye jellemzői a leginkább a szomszédos Zólyom hasonló jellegzetességeivel rokoníthatók, azaz Szepes semmi esetre sem lehetett várispánsággal rendelkező királyi megye.

Mindezek után többet mondhatunk a megye kialakulásáról is. A Szepesség nyugati fele a legkorábbi időkben Gömör megye területéhez számíthatott, a megye *confinium*aként,⁶¹ amit a vidéken feltűnő Gömör helynév és az itt letelepített határőrök „gömörőr” (*Gumureur*) elnevezése igazol.⁶² (Hasonlóképpen voltak az újvári ispánságnak is határőrei az utóbb erdőispánsággá szervezett, majd a Szepességhez hasonlóan önálló megyévé alakuló sárosi *confinium* területén.⁶³) Hogy a Szepesség keleti fele ugyanakkor Borsod megye része lett volna, amint az Anonymus elbeszéléséből⁶⁴ következne, feltehető ugyan, ám – mint minden Anonymus közlésén alapuló következtetés – szerfelett bizonytalan. Az már inkább bizonyosra vehető, hogy a Szepesség önálló megyévé alakulása – a királyi magánuradalmakhoz hasonlóan – a 12. század második felének fejleménye lehet, hiszen a Szepeset Gömörtől elválasztó Torna a 12. század végén már önálló uradalomként szerepel,⁶⁵ s ugyanekkor említik a szepesi vámokat.⁶⁶ A megye megszervezése során került sor a szepesi vár felépítésére és uradalmának kialakítására épp úgy, mint a szepesi káptalan – szintén a 12. század második felére tehető⁶⁷ – alapítására. A káptalan létrehozásával megjelent az egyházi birtok típusa a Szepesség területén, s a 13. század elejéről ismert királyi adományok pedig a világi magánbirtokok alapjait vetették meg.⁶⁸

A vár a megye központja lett ugyan, várispánságot azonban nem hoztak létre körülötte. Ennek legbiztosabb jele, hogy a „gömörőr”-öket nem rendelték a szepesi ispán alá – ellentétben például az ország másik végén élő Vas megyei

59 Rendszerint a megyésispán kapott ilyen megbízatást, vö. *Rákos István*: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. Szeged, 1974. (Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica XLVII.) 15.

60 1243: CDES I. 89. – Összefoglalóan ld. *Fekete Nagy A.*: i. m. 253–301., jogállásukra nézve azonban ld. *Zsoldos Attila*: A nemesség határán. Turul 1999. 118–122.

61 A fogalomra ld. *Zsoldos Attila*: Confinium és marchio. Századok 2000. 99–112.

62 *Fekete Nagy A.*: i. m. 18., vö. még *Györffy Gy.*: Az Történeti földrajz i. m. II. 466–467. – Feltűnő, hogy az ismert lándzsásfalvak Lőcsétől nyugatra fekszenek.

63 1272: HO V. 47.; 1282: RA II/2–3. 290.

64 Anonymus 18. c., ld. SRH I. 58–59.

65 *Nyáry Albert*: A modenai kir. levéltár magyar történelmi szempontból. Századok 1868. 245.

66 1198: CDES I. 99.

67 *F. Romhányi Beatrix*: Kolostorok és társaskáptalanok a középkori Magyarországon. Bp. 2000. 65.

68 1209: CDES I. 122.; 1217: CDES I. 169.

„zalaőrök”-kel, akik a 13. században már a vasi várispánság határőreiként szerepelnek⁶⁹ –, hanem „szepesi jobbágyfiúk”-ként, utóbb „szepesi nemesek”-ként önálló ispánsági szervezethez jutottak.

Szepes megye mindazonáltal aligha tekinthető a királyi magánuradalomból kifejlődő megyék jellegzetes képviselőjének. Egységes, a Szepesség egészére kiterjedő erdőispánság ugyanis területén nem jött létre, hiszen a „szepesi nemesek” mellett önálló ispánságba szervezve éltek a helyi szászok és szlávok is.⁷⁰ A szepesi területek megszervezése tehát minden jel szerint sajátos, egyedi módon ment végbe, amely különféle ispánságok halmazává tette a megye területét, megalapozva ezzel a megye igazgatásának azt a mozaikszerű képét, amely egészen az újkorig jellemző maradt.

ATTILA ZSOLDOS

THE ORIGINS OF SZEPES COUNTY

The administrative units that were called counties (*comitatus*) at the end of the Arpadian era may be divided into two groups according to their origins and structure. The two groups may also be distinguished in terms of the date of their formation. A fundamental characteristic of the counties that developed early on was that castle ispanates bearing the same names were operating on their territories. In such places the county stood in close and symbiotic relationship with the castle ispanate. Hungarian historiography refers to this archaic type of county as „royal county”. Counties that were formed out of the royal private estates have fundamentally different characteristics. Many counties in this second group were situated in the wooded and hilly northern areas of the Carpathian basin (modern Slovakia). The forested areas constituted individual forest estates, which the sources referred to simply as estates (*prediums*). Caretakers (procurators) administered the larger landed properties. Originally, the forest estates, like any other properties, were counted as part of the territory of one or another county. However, owing to a process that began at some point during the second half of the twelfth century, the forest estates were gradually broken off from the territory of the counties to which they belonged and started to be transformed into independent administrative units. This change is well indicated by the fact that in the early thirteenth century the sources begin to refer to *comes* rather than *procurator* and that the expression *predium* begins to replace *ispanate* (*comitatus*). The structure of ownership of the estates also underwent change. In earlier periods, both the land and its inhabitants had formed part of royal property. But, due to the foundation of churches and the awarding of property from the turn of the twelfth and thirteenth centuries onwards, a property structure developed on the former forest estates that was also characteristic of the royal counties: ecclesiastical land and privately-owned land also emerged. Thus, in the course of the thirteenth century, the forest ispanates gradually began to resemble the royal counties, with the difference that

69 1213: UB I. 64–65.; 1270: UB I. 380–382.; 1392: *speculatores vulgariter Zalaecur vocati*: MOL DL 58 700.

70 1254: CDES II. 305.; 1257: CDES II. 407.; 1263: HO V. 36. (iudex), RA I/3. 414. (iudex); 1274: HO VIII. 160., RA II/2–3. 95. (*comes Sclavorum*); 1280: CD V/3. 47. (*comes Saxonum et Latinorum*); 1282: HO VI. 280.; 1284: RA II/2–3., 339.; 1288: RA II/2–3. 398.

- unlike the royal counties - there were no castle ispanates operating on forest ispanates. For some time (and probably until the last quarter of the thirteenth century), the ispans that headed the forest ispanates were considered as the "private employees" (to use today's terms) of the ruler. Thus their office assured them a lower rank than that enjoyed by the county ispans of the royal counties.

Seen from this perspective, the differences between the two types of county appear substantial. We might think therefore that we could easily fit the data at our disposal for the Szepes county (on the northern rim of the Carpathian basin) into the framework of one or other of the models. In fact, however, the situation is considerably more complicated. In our source-material relating to Szepes, there is an absence of the terminology relating to the royal private estates and no mention of the castle of Szepes - which appears to have been built in the second half of the twelfth century - as the centre of a castle ispanate. Nevertheless, our knowledge of the ispans that headed the territory gives us the same picture as in the case of ispans of counties that had developed out of royal private estates, and it is also possible to identify socio-historical similarities between Szepes county and counties of this type. Still, Szepes county can hardly be considered a typical example of the counties that developed out of royal private estates. A uniform forest ispanate covering the entire territory of the Szepes region was never established, because the local Germans (Saxones) and Slavs lived within their own autonomous ispanates. The organisation of the Szepes region took place in a peculiar and unique manner, which resulted in the establishment of various ispanates on the county's territory. It was this process that gave rise to the mosaic-like county administration that continued to characterise Szepes county until the modern era.

